

Published on www.bilvavi.net

[Home](#) > סוגיות בפרשה 001 בראשית תורה מגילה וחתומה

סוגיות בפרשה 001 בראשית תורה מגילה וחתומה

סדר כתיבת התורה ע"י משה

[א] הנה הרמב"ן בפתיחה לפירושו לספר בראשית, כותב בתחילת דבריו "משה רבינו כתב הספר הזה [בראשית] עם התורה כולה, מפיו של הקב"ה" (עי' ב"ב י"ד ב'). ומתי כתב את ספר בראשית המתאר מאורעות שהיו לפני שנולד. "והקרוב שכתב זה בהר סיני, כי שם נאמר לו עלה אלי ההרה והיה שם ואתנה לך את לוחות האבן והתורה והמצוה אשר כתבתי להורותם. כי לוחות האבן יכולו הלוחות והמכתב, כלומר עשרת הדיברות. והמצוה - מספר המצוות כולם עשה ולא תעשה. אם כן והתורה - יכולו הסיפורים מתחילת בראשית, כי הוא מורה האנשים בדרך בענין האמונה". א"כ לפי הרמב"ן נכתב ספר בראשית לאחר שמשה ירד מן ההר. מוסיף הרמב"ן שלא רק את ספר בראשית כתב אז, אלא גם חלק מספר שמות עד סוף סיפור המשכן (קצ"ע בכך שהרי המשכן לא ניבנה מיד לאחר ירידתו מן ההר, ואכ"מ). ושאר החומש כתב בסוף שנת הארבעים. אמנם, מוסיף הרמב"ן, כל זה לפי המד"א בגיטין (ס' א') שתורה מגילה וחתומה, אבל למד"א (שם) תורה וחתומה ניתנה, נכתב הכל בשנת הארבעים.

תורה מגילה מגילה ניתנה או חתומה ניתנה

[ב] נתבונן עתה במחלוקת בגיטין. איתא התם "אמר רבי יוחנן משום רבי בנאה תורה מגילה וחתומה ניתנה". ביאר רש"י שם (ד"ה מגילה מגילה), "כשנאמרה פרשה למשה היה כותבה. ולבסוף מ' שנה כשנגמרו כל הפרשיות חיברן בגידין ותפרן". ומקורו של רבי יוחנן מדכתיב בתהלים (מ' ח'), "אז אמרתי הנה באתי במגילת ספר כתוב עלי". אמנם לפי הרמב"ן הנ"ל, מבראשית עד הקמת המשכן נכתב בפעם אחת, ומסתבר דזה יותר מפרשה אחת, וצ"ע. מ"מ, מה שנאמר למשה לכתוב - כתב, וחיבר הכל יחד לאחר הארבעים שנה. המד"א החולק - "רבי שמעון בן לקיש אומר תורה וחתומה ניתנה, שנאמר לקוח את ספר התורה הזאת", וזה פסוק בפרשת וילך (ל"א כ"ו). מביאר רש"י מהי חתומה בשני מקומות באותו עמוד. בד"ה חתומה ניתנה, מביאר רש"י, "לא נכתבה עד סוף מ' לאחר שנאמרו כל הפרשיות כולן, והנאמרות לו בשנה ראשונה ושניה היו סדורות לו על פה עד שכתבן" (משמע שכל התורה נאמרה למשה בשנה הראשונה והשניה והארבעים). ובד"ה חתומה, מביאר רש"י, "גמורה ומסויימת ושלמה".

גם למד"א חתומה ניתנה, נכתבה התורה במגילות

[ג] והנה הגמרא מקשה למד"א חתומה ניתנה, למה היא נקראת מגילה כדמשמע בפסוק הנ"ל מתהילים. והגמרא מביאה ב' תירוצים, והתירוץ השני לפי רבי לוי, "שמונה פרשיות נאמרו ביום שהוקם בו המשכן". כלומר ביום שהוקם בו המשכן בא' בניסן נאמרו למשה רבינו שמונה פרשיות שהיו נחוצות לאותו יום, וגם נכתבו (כך הוכרח רש"י לפרש דאל"כ אין לשיטתו כאן תירוץ, אבל עי' בתוס'). ואותן ח' פרשיות אינן סמוכות זו לזו, הרי שכל אחת נכתבה במגילה בפני עצמה. ממילא בשנת הארבעים, כאשר באו לכתוב את כל התורה, הרי ח' פרשיות אלו כבר היו כתובות, וא"כ גם שאר התורה נכתבה בט' מגילות, במגילה הראשונה מה שקדם לפרשה הראשונה, במגילה השניה מה ששייך בין הפרשה הראשונה לשניה, וכו', ובמגילה

התשיעית מה שנותר לאחר הפרשה השמינית. א"כ התורה כולה נכתבה בי"ז מגילות, ולכן נקראת התורה מגילה. אבל א"כ צ"ל מה פירוש חתומה ניתנה, שרש"י פירש גמורה ושלמה. יתר על כן הגמרא בב"ב (ט"ו א'), מביאה מד"א ששמונת הפסוקים האחרונים בתורה נכתבו ע"י יהושע. ואם יהושע כתבן אז איך אמרין שהתורה חתומה וגמורה ניתנה. הרי לכאורה חסרים בה שמונה פסוקים.

למד"א חתומה ניתנה מותר לכתוב ס"ת מגילה מגילה על דעת להשלימה

[ד] קודם שנבוא לתרץ את הקושיה, נתבונן בסוגיה נוספת שם בגיטין. הגמרא שואלת "מהו לכתוב מגילה לתינוק להתלמד בה". כלומר האידנא, האם מותר לכתוב פרשה או שתיים על מגילה, לצורך לימוד. הגמרא שואלת זאת בין למד"א תורה מגילה מגילה ניתנה, ובין למד"א תורה חתומה ניתנה, דלכל שיטה יש צד להיתר וצד לאיסור. לבסוף הגמרא מביאה ברייתא שלפיה יש בכך מחלוקת תנאים. לת"ק מותר אם דעתו להשלים, כלומר שבדעתו לאחר שיכתוב מגילה זאת, יכתוב גם שאר המגילות עד שישלים את כל הס"ת. דהרי למעשה כל ספר תורה נכתב מגילות מגילות, דא"א לכתוב כל הס"ת בבת אחת. אמנם לר' יהודה מותר לכתוב מגילה לתינוק להתלמד, אבל רק חלק ראשון מספר בראשית וחלק ראשון מספר ויקרא. וזה מותר אפילו אין דעתו להשלים, וברור שלא יהיה על מגילה זו קדושת ספר תורה. ולכאורה אין הכרח לומר שרבי יוחנן ס"ל כר' יהודה ור"ל ס"ל כת"ק (ע"י רש"י ד"ה לפי שאין כותבין), אלא לכאורה מחלוקת תנאים זו אינה תלויה כלל במחלוקת רבי יוחנן ור"ל. לפי זה לכאורה למאן דאמר תורה חתומה ניתנה ורש"י פירש גמורה ומסויימת ושלמה, אין כוונת הדבר שמה שתבה כולה בבת אחת חוץ מהח' פרשיות, אלא רק כתבה מגילה מגילה על דעת להשלימה. וכן היתה דעתו של משה שיהושע ישלים את הח' פסוקים, דאין דין שאדם אחד יכתוב ס"ת לבדו, כידוע ממעשים שבכל יום.

אם קדושת השלם כקדושת החלק

[ה] א"כ עולה שלמד"א חתומה ניתנה, הרי כאשר כתב משה את הח' פרשיות דרבי לוי בח' מגילות, כתבן כי כך נצטווה, ולא היה זה עדיין על דעת להשלים, וגם לא יכול היה להשלים באותו זמן. אבל כאשר כתב את הט' מגילות האחרות בשנת הארבעים, כבר ידע שי"ז המגילות הם כל הס"ת וכאשר כתב את הט' כתבם על דעת להשלים, וכן על דעת שיהושע ישלים את הח' פסוקים אחרונים. אבל למד"א מגילה מגילה נכתבה, הרי נכתבה כל מגילה בשעתה, בלי דעת על מנת להשלימה, שהרי משה לא ידע בשעת כתיבת כל מגילה מה עתיד עוד לבוא. לפ"ז יוצא שלמד"א מגילה מגילה ניתנה גם לאחר שבסוף חיברן בגידין ותפרן, לכאורה לא השתנה שם מגילה שעל כל מגילה ומגילה, שהרי לא היה צריך שיהיה דעתו להשלימן, ואפשר שקדושת השלם אינה למעלה מקדושת החלק. משא"כ למד"א חתומה ניתנה מסתבר שקדושת השלם למעלה מקדושת החלק, שהרי היה דעתו כל הזמן להשלימן. אמנם אפשר לומר שגם למד"א חתומה ניתנה הני מילי דוקא לרבי לוי, אבל לתירוץ הראשון שכל התורה נקראת מגילה, אפשר שקדושת החלק כקדושת השלם.

קושיה על שיטת רש"י בתורה חתומה ניתנה

[ו] לסכום, שיטת תורה חתומה ניתנה לפי רש"י היא שח' מגילות נכתבו ביום הקמת המשכן, ועוד ט' מגילות נכתבו בסוף שנת הארבעים. אמנם התוס' (ד"ה תורה) והראב"ד (מובא ברשב"א), הקשו על כך מפסוק בפרשת משפטים (כ"ד ז') "ויקח ספר הברית ויקרא וכו'". ורש"י שם (ע"פ המכילתא יתרו (בחודש) פרשה ג') פירש שקרא באזניהם מבראשית ועד כאן, וכן מצוות רבות. משמע שספר בראשית כבר נכתב. וכן לעיל הזכרנו מש"כ הרמב"ן בפתיחה מפסוק סמוך לשם (משפטים כ"ד י"ב), שם פירש הרמב"ן את המילה "והתורה" שבפסוק על ספר בראשית, והסיק שספר בראשית נכתב כבר בירידת משה מההר. א"כ מכל זה משמע שספר בראשית נכתב עוד בשנה הראשונה ליציאתם ממצרים. והרי ספר בראשית אינו בכלל הח' מגילות שאמר רבי לוי שנכתבו בא' ניסן בהקמת המשכן. א"כ קשה על שיטת רש"י בתורה חתומה ניתנה. אמנם הרמב"ן עצמו כתב את פירושו הנ"ל למד"א תורה מגילה מגילה נכתבה. וכן אפשר לתרץ שמה שרש"י פירש ע"פ המכילתא הוא גם למד"א תורה מגילה מגילה ניתנה. אבל נראה שהתוס' והראב"ד לא ניחא להו לתרץ כן, ולכן הביאו התוס' פירוש אחר לגמרי בשיטת תורה חתומה ניתנה וכן ברבי לוי, ע"ש ובמהרש"א ובמהר"ם בביאור שיטתם.

[ז] והנה הרשב"א בתשובה לקושית הראב"ד הביא תירוץ, ואפשר שפירושו יתאים גם לשיטת רש"י. לדעת הרשב"א גם למד"א תורה חתומה ניתנה "פרשיות שהיו צריכות לשעה היה כותבן כדי שיראו וילמדו מתוך הכתב". והנה לישב לפי זה את שיטת רש"י צריך לחלק בין הח' פרשיות של רבי לוי, לבין כתיבת ספר בראשית. דהיינו, הח' פרשיות של רבי לוי, נצטווה משה לכותבם בקדושת תורה, באופן שלא יצטרך לכותבם שוב בשנת הארבעים. אבל את ספר בראשית, לא נצטווה לכתבו כאשר נאמר לו, ממילא לאחר שכתבם לא היה בזה קדושת תורה, ולכן הוצרך לכתבו שוב בקדושת תורה בשנת הארבעים. והטעם לחילוק הוא מפני שהח' פרשיות נצרכו הלכה למעשה, בעוד שספר בראשית נצרך בעיקר ללמד דרך אמונה. ואין להקשות אם לא נצטווה לכתוב את ספר בראשית, הרי יש ע"ז דין תושבע"פ ואסור לכתבו, די"ל דכל זמן שלא נשלם כתיבת הס"ת בשנת הארבעים לא חל דין זה. לכן למד"א תורה חתומה ניתנה חל דין זה רק לאחר ארבעים שנה, ולמד"ד מגילה מגילה ניתנה, לאחר כתיבת כל מגילה נעשה אסור לומר אותה בע"פ. אבל האידינא, כאשר נכתבת מגילה, אפילו למד"א חתומה ניתנה, כבר חל עליה קדושה, דהרי בדעתו להשלימה ובידו להשלימה, משא"כ במדבר הרי לא היה בידו להשלימה, לכן לא חלה עליה קדושה.

תוס' הרא"ש ורש"י

[ח] והנה בתוס' הרא"ש מקשה על רש"י שתי קושיות, הראשונה היא קושית התוס' מפירושו בחומש, והשניה, שואל על רש"י למה צריך לחכות משה עד סוף הארבעים שנה כדי לכתוב, הרי יכול היה לכתבו מגילה מגילה רק שיהא בדעתו להשלים. והנה התירוץ לכך הוא ברור, שהרי במדבר לא היה שייך כוונתו להשלים, מפני שמשה עדיין לא ידע מה עליו להשלים. כלומר, כל הסברא של דעתו להשלים זה עד כמה שבידו להשלים, אבל לא היכא שאין בידו להשלים כי המאורעות עדיין לא ארעו, ולא היה על זה נבואה. נחמד את הדברים. לפי רש"י למד"א תורה חתומה ניתנה, אם דעתו להשלים ובידו להשלים, אזי ישנה קדושה במגילה כי היא חלק מהצירוף הכולל, וכך הדין האידינא. משא"כ כאשר דעתו להשלים אבל אין בידו להשלים, כפי שהיה במדבר, לא חלה הקדושה עד שסיים הכל. אבל למד"א תורה מגילה ניתנה, ישנה קדושה במגילה אפילו אם אין דעתו להשלים, וכך היה אפילו במדבר. אבל לדעת הרא"ש סגי בדעתו להשלים גם אם אין בידו להשלים. והנה לשיטת רש"י, שאם אין בידו להשלים אין צירוף, צריך לבאר כיצד כתיבת הח' פרשיות לפי רבי לוי מהני, הרי לא היה בידו להשלימו. כבר בארנו זאת לעיל, אבל נחמד הדברים יותר. דהנה ברור שאין איסור לכתוב מגילה שלא יהיה בה קדושת תורה. אבל בח' פרשיות היה קדושת תורה בכל מגילה, וזה עלינו לבאר. והנה עד כמה שהיה למשה מצוה דאורייתא נבואה מהקב"ה לכתוב את השמונה פרשיות האלה, אזי הגדרת הדבר שהכתיבה הזו יש עליה קדושת תורה כי נכתבה במצוה של כתיבת ספר תורה, ממילא אין בעיה של צירוף. דהנה כאשר לומדים את הסוגיא בפשטות, הגדרת תורה חתומה ניתנה, היא ששם תורה יש רק כאשר הכל מצורף, וממילא בשמונה פרשיות שחסר בצירוף, אזי הו"א שאין הח' פרשיות מצטרפות לשם תורה. ולא מחמת שחסר בשם תורה אם אין את כל התורה, אלא מכיוון שהמצוה היא לכתוב את הכל, ממילא יש איסור לכתוב חלק, ולכן אין שם תורה על חלק, ולכן אין החלק מצטרף. משא"כ כאשר ישנו ציווי לכתוב פרשיות פרשיות באופן חלקי, כגון בהוראת שעה של נבואה לכתוב ח' פרשיות, ממילא הם כן מצטרפים לכל.

מה הדיוק במש"כ רש"י פרשה אחת או שתיים

[ט] לסיכום, לכאורה הגדרת הדבר למד"א חתומה ניתנה לפי רש"י, היא שיש דין שלא לכתוב אותם פרשה פרשה, ממילא הם לא מצטרפים. משא"כ כאשר ישנה נבואה לכתוב אזי הם מצטרפים. אבל למד"א מגילה מגילה ניתנה אז התורה בעצם היא חלוקה לגמרי. ומ"מ גם למד"א מגילה מגילה ניתנה לא מסתבר שאפשר לכתוב חצי מגילה, כלומר חצי פרשה. והנה בסוגיה האם מותר לכתוב מגילה לתינוק להתלמד, פירש רש"י בד"ה מגילה, שמגילה היינו פרשה אחת או שתיים. והנה מש"כ פרשה אחת בודאי בא לאפוקי מחצי פרשה שלא. אבל מה שכתב או שתיים לכאורה צ"ע מאי קמ"ל. וכי יש הו"א שאחד מותר ושתיים אסור שבא רש"י לאפוקי מכך. ועוד קשה, למה כתב אחד או שתיים ולא כתב אחד או יותר, וכי שלש אסור. לכאורה בפשטות כוונתו מה שכתב שתיים, לכלול מה שהתיר ר' יהודה לכתוב להתלמד בבראשית עד דור המבול, ובתו"כ עד ויהי ביום השמיני, וכל אחד הוא יותר מפרשה אחת. דהרי בד"ה כתוב עלי, מבאר רש"י שישנה מגילת בראשית, וישנה מגילת נח, וישנה מגילת אברהם, וא"כ מבראשית עד דור המבול הוא שתי פרשיות (ומכאן מוכח שפרשה בסוגיין אין הכוונה לפתוחה וסתומה). אבל לת"ק דר' יהודה, יכול לכתוב אפילו יותר משתי פרשיות אם דעתו להשלים, ואם לא, אפילו אחד אסור. וכן בין לרבי יוחנן ובין לר"ל, על הצד שמותר לכתוב לתינוק להתלמד (והרי"ף פסק כצד זה), בודאי שמותר יותר מפרשה אחת וגם יותר משתיים, דהרי אין לזה קדושת תורה בכל מקרה. א"כ צריך להבין מהו הדיוק בכך שכתב "או שתיים".

חתומה ניתנה מצד הנותן ומצד המקבל - המהרש"א

[י] בהקדם, הנה מלבד מדרגת ספר תורה שלפנינו, ישנה מדרגה עליונה יותר המובאת ברמב"ן בפתיחה, "ונראה שהתורה הכתובה באש שחורה ע"ג אש לבנה וכו' שהיתה הכתיבה רצופה, בלי הפסק תיבות, והיה אפשר קריאתה שתקרא על דרך השמות [של הקב"ה], ו[היה אפשר ש]תקרא על דרך קריאתנו בענין התורה והמצוה, וניתנה למשה רבינו על דרך חילוק קריאת המצוות, ונמסר לו על פה קריאתה בשמות". א"כ דרך קריאת התורה שלפנינו נמסרה למשה בנבואה, ועוד נמסר לו בע"פ דרך קריאה שונה שהיא כולה שמות. והנה המהרש"א בחידושי אגדות כאן מבאר את המחלוקת האם תורה חתומה ניתנה או תורה מגילה ניתנה. "התורה אחת גמורה היא לפי הנותן וכו' אמנם לפי המקבלים יש בה שינויים מחולקים. והוא כי סוד ונסתר של התורה מורה על שמו המיוחד וכו', והנגלה של התורה הוא מבואר שהן מצוות האדם. וז"ש מגילה ניתנה, מחולקים בשינוי עינים לפי המקבל. ושומר חתומה, היינו חתומה וסתומה בחיבור אחד לפי הנותן וכו'". הרי שהמהרש"א מחדש שהתורה חתומה ניתנה מצד הנותן, ומגילה ניתנה מצד המקבל. לפ"ז לכאורה ההבחנה מצד הנותן שהתורה היא אחת, אינה רק שהתורה חתומה ניתנה, אלא כדברי הרמב"ן שהתורה אפילו לא היתה מחולקת לתיבות. התחלת החילוק של האותיות לתיבות זו כבר הבחנה מצד המקבלים, כפי כביאר הרמב"ן שנאמר למשה בנבואה כיצד לחלק את האותיות לתיבות. א"כ השורש של תורה חתומה ניתנה, אינה כפי שמבואר בגמרא דבדעתו להשלים מהני למד"א חתומה ניתנה, שזה בודאי סברא במקבלים. אלא מצד הנותן הבחנת התורה חתומה היא בלי חילוק תיבות, וזה למעלה מהחתומה שבגמרא. שחתומה שבגמרא, שבדעתו להשלים מהני, זה רק לאחר שמה כבר חילק את התורה לתיבות. והנה בחתומה שבגמרא ראינו שני סברות, אחת למעלה מהשניה. האחת כאשר בידו להשלים, אז ברור למה דעתו להשלים מועילה לצרף את המגילות. ולמטה ממנה, כאשר אין בידו להשלים, כי התורה הזו עדיין לא נתקבלה אצלו, ואפילו הכי מהני דעתו להשלים לפי הרא"ש. והסברא כאן כי זה התחדש במשה רבינו שהוא בחינת דעת.

לר' יוחנן עיקר התורה היא בע"פ, לר"ל עיקר התורה היא בכתב

[יא] ועוד למטה מכך ישנו סוג חדש של צירוף המדוייק בדברי רש"י הנקרא שתי פרשיות. והנה למד"א תורה מגילה ניתנה, לכאורה הגדרת הדבר היא שמה שנאמר למשה זה מה שהוא כתב, לפי סדר האמירה היתה הכתיבה. בעוד שלמד"א תורה חתומה ניתנה אזי התורה אינה ביחס לאמירתה, שהרי האמירה באה באופן מחולק, בעוד שהתורה מדין הכתב שבה אינה מחולקת (לא מדין הכתב, שהרי גם הכותב כתיבתו מחולקת כפי שבארנו שאין דין לכתוב הכל בבת אחת). אם כן תורה מגילה ניתנה, היא משורש התורה שבעל פה, שהרי כל כתיבה היתה לפי מה שנאמר בעל פה. אבל תורה חתומה ניתנה היא משורש התורה שבכתב. ואמנם הגמרא בהמשך (ס' ב') מביאה מחלוקת רב אלעזר ורב יוחנן. לרב אלעזר תורה רוב בכתב ומיעוט על פה, שנאמר אכתוב לו רובי תורתך כמו זר נחשבו. ור' יוחנן אמר רוב בעל פה ומיעוט בכתב. לרב אלעזר עקר התורה היא בכתב, ולר' יוחנן עיקר התורה היא בע"פ. ר' יוחנן אפילו לשיטתו שתורה מגילה ניתנה, ששורש התורה הוא תורה שבע"פ. כי עד כמה שהעיקר הוא תורה שבכתב, אז היא ניתנת באבחנה שחתומה ניתנה. משא"כ עד כמה ששורש התורה ועיקרה היא התושבע"פ, אזי תורה מגילה ניתנה, לפי סדר האמירה שבה.

ביאור דברי רש"י במש"כ או שתיים

[יב] לאחר הקדמה זאת נחזור לרש"י שפירש שמגילה לכתוב לתינוק להתלמד היינו פרשה או שתיים. ושאלנו מה רצה רש"י לדייק בשתיים. והנה מצד השרש של תורה שבעל פה, מותר לכתוב מגילה בצורה שבה נאמרה. אבל אין היתר לשנות בכתובה מצורת האמירה. מאידך למד"א תורה חתומה ניתנה, אזי השורש הוא מצד תורה שבכתב, כתב של שישים רבואות. והנה אם הלימוד שלה הוא מצד שורש תושבע"פ, ודאי שהיה מקום לומר שיש איסור לכתוב שתי מגילות, כי לא זאת היתה צורת האמירה שלהם. שהרי הדין הוא לכתובה לפי האמירה. ולפי זה שתי פרשיות שנאמרו בבת אחת יהיה מותר לכתוב אותם בבת אחת, אבל פרשיות שלא נאמרו בבת אחת, יהיה איסור לכתוב אותם. דא"א לכתוב ככל העולה על הרוח. אלא או שהכתיבה היא כמו שהיא בכתב או שהכתיבה היא כמו שהיא בעל פה. אבל אסור לחדש כתיבה בצורה חדשה. א"כ מה שאומר רש"י "או שתיים", כוונתו באופן שהשתיים נאמרו בבת אחת. א"כ מה שפירש רש"י למד"א מגילה ניתנה, כל פעם שנאמרה פרשה למשה היה כותבה, אין כוונת רש"י לומר שהיה כותבה מיד לאפוקי מלמחרת, אלא הכוונה שההיתר היה לכתוב אותה כבר עכשיו, אבל בצורת האמירה שלה דיקא.

[יג] אם כן היסוד הוא שישנם שתי אבחנות בתורה. ישנה אבחנה שהתורה היא תורה שבכתב, וישנה אבחנה שהתורה היא תורה שבעל פה. והנה למנהג כל העדות, ספר התורה נגלל (עי' ב"ב י"ד א'). טעם הדבר, מפני שהתורה היא בעצם בבחינה של גלילה, כי ניתנה בבחינה של מגילה. זהו העומק של שתי החלקים בתורה, שישנה אבחנה של תורה מגילה ניתנה ואבחנה של תורה חתומה ניתנה. מצד השרש שבה של בעל פה יש בה את הדינים של המגילה שבה, ומצד התורה שבכתב שבה אז יש בה את האבחנה של חתומה ניתנה.

- [סוגיות בפרשה 1]

Source: <https://bilvavi.net/shiur/001-בראשיתתורהמגילהוחתומה>

Links

[1] <https://bilvavi.net/sugios>